

مجلات علمی و ادبی

محمدتقی دانش‌پژوه

نگاهی به کتابهای چین شناسی

قسمت دوم

در تکمیل اخبار نویدی شیرازی ساخته ۹۶۷ آمده است که «تنقوزخان در رمضان احدی و ثلثین و ثمانمائه قصد مسلمانان ساکن خطای کرده ایشان را در دریا غرق کرد... بعد ازو دیمه‌خان به مدد وزیر خطا پادشاه شد و مسلمانان را گرامی داشت و من بعد مغول آنجا به پادشاهی رسیدند» (نسخه ۳۸۹۰ ملک، یادشده در فهرست فارسی ص ۱۶۵، فیلمها ۵۸:۱ ف ۱۹۸۱ ع ۴۶۲۶ و ۴۶۲۸ ص ۶۹۷ اندکی پس از خاتمه).

سفرنامه‌های چین به فارسی در روزگاران پیش

در فهرست ترکی قرطای (ش ۲۹۷۸/۲ روان گوشکو ۱۶۴۴) و فهرست تاریخ و جغرافیای ترکی (ش ۵۲۵) از ختای‌نامه یا احوال ختای و ختن یا قانون نامه چین و ختای و ختن در بیست باب که از فارسی گویا در ۹۹۵ در روزگار مراد سوم (۹۸۲-۱۰۰۳) ترجمه شده یاد شده است که مؤلف آن شناخته نگردید.

استوری (۴۳۱:۱) می‌نویسد که مترجم آن حسین افندی هزار فن است (فهرست درسدن ص ۱۰ ش ۷۱ - فهرست ترکی از بلوشه Blochet) و در قسطنطنیه در ۱۲۷۰ چا پ شده است. متن فارسی آن در بیست فصل و نسخه آن در عاشر افندی (۶۰۹ م اصل و ۶۱۰) ولیدن (۳:۹۰ ش ۹۱۹ در ۹۳ برگه به نسخ) و پاریس (بلوشه ۱: ش ۵۲۱) هست. همچنین در قاهره (فهرست طرازی ۵۲۸ نسخه نوشته ۱۲۷۳ در ۲۱ باب) که آن را برای سلطان سلیم پسر یایزید (۹۱۸-۹۲۶) ساخته‌اند.

چلبی می‌نویسد که تاریخ ختای از حافظ محمدبن علی قوشی به ترکی و فارسی آن از مجدالدین محمدبن عدنان است برای طمغاج‌خان. این قوشی جز علی قوشچی دانشمند متکلم ریاضی‌دان درگذشته ۸۷۹ است. در ختای‌نامه (ص ۲۸) «مولانا علی

قوشچی شیرزی» آمده است. ۷۲۱ شکرالله رومی در پنجه التواریخ ساخته در ۸۶۱ در دیباچه از «تواریخ مجدالدین مولینا محمد عدنان که برای سلطان ابراهیم طمغاج خان نوشته است» یاد میکنند و در خود کتاب از مردم چین و پادشاه آنجا بنام فغفور و طمغاج خان روزگار سلجوقی و از اینکه نقاشی گونه‌ای از عبارت است در آنجا (رساله دکتری آقای غلام‌رضا ستوده ص ۷۷ و ۷۸) ذکر شده پس گویا او آن را در دست داشته است.

بلوچه در فهرست فارسی پاریس می‌نویسد که «رساله چین و ماچین» از سیدعلی اکبر خطایی است و او گویا ترکستانی است که به پکین رفته و سه سالی در آنجا مانده سپس به قسطنطنیه آمده در ۹۲۲ و این رساله را بنام خطای نامه ساخته، به امید آنکه آن را به سلطان سلیم (۹۱۸-۹۲۶) ارمغان دارد و او را برانگیزد که چین را بگیرد و چینیان را مسلمان کند. ولی او بمرد و ناگریزوی آن را بنام سلیمان ساخت، در بیست باب است که فهرست آنها در دیباچه آمده است، متن فارسی است به لهجه ترکان اوزبک و تاجیکان. حسین هزارفین آن را به نام مراد سوم گویا در ۹۹۰ به ترکی درآورد، ولی چندان درست نیست، نام آن ختای‌نامه است و قانون‌نامه چین که در ۱۲۷۰ در چاپخانه طوبخانه استانبول چاپ شده است.

این متن سفرنامه نیست بلکه کتابی است منظم براساس آنچه که خطایی خود دیده یا از مردم چین شنیده و در آنجا آگاه شده است. نسخه پاریس از آن شفر بوده و حسن تبریزی آن را برای او در ۷۵ برگه در ۱۸۸۳ از روی نسخه عاشر افندی نوشته است. فصل سوم آن در «مجموعه شرقی» نشر شده است. چلبی در جهان‌نامه از این رساله بهره برده است.

پل کاله Paul Kahle در ۱۹۳۴ و فلایشر Fleischer در ۱۸۵۱ و زنکر Zenker در ۱۸۶۱ (ZDMG ۷۸۵-۸۰۵) درباره آن بحث کرده‌اند. زکی ولیدی طوغان در دائرةالمعارف اسلامی مقاله‌ای درباره آن نوشته است (علی اکبر خطایی). در فهرست ترکی پرچ (ص ۲۰۰ ش ۱۸۲) و فهرست ترکی آلمان (ج ۱ ش ۳۰۴) از آن یاد شده است. نسخه آلمان را محمد مقیم‌الرسومی الاسکوداری در ۹ ع ۱۲۵۲/۱ نوشته است. نام آن قانون‌نامه خطای و ختن و خطای‌نامه است. در فهرست نسخه‌های ترکی آلمان از قانون‌نامه‌های عثمانی هم یادی هست (ج ۱ ش ۲۲۷ و ۳۵۸-۳۴۵ و ج ۲ ش ۱۱۴ و ۱۱۵) (استوری ۱: ۴۳۱- دیباچه ایرج افشار بر خطای‌نامه چاپ تهران ۱۳۵۷).

در لیدن (۹:۳ ش ۹۱۹ ش ۸۵۴ وارنر) نسخه‌ایست از همین فارسی که آن را از مجدالدین محمدبن عدنان سرخ کتی پنداشته‌اند (نشریه ۱: ۲۵۴) و درست نیست (چهار مقاله عروضی ص ۲۳۰). بارتولد در ترکستان نامه (ص ۶۶) و کراچکوسکی در ادبیات جغرافیایی (ص ۵۳۱ و ۵۹۵ و ۶۰۸) در این زمینه سخن گفته‌اند.

امام مجدالدین ملک‌الاطباء شرف‌الزمان محمدبن عدنان سرخ کتی که در لباب‌الالباب عوفی (ص ۱۵۴ و ۱۵۵ و ۵۱۱ و ۵۷۱ و ۶۰۰ و ۶۰۱) از او یاد شده مؤلف تاریخ

ملوك خانيه است، گویا پیش از ۶۱۷ و کتاب خواص اشیاء و تاریخ خطای برای قلیج تمغاج خان ابراهیم بن الحسین درگذشته ۵۹۷ (بارتولد به نقل از چلبی ۱۲۲:۲ و ۱۲۷ و ۱۴۳).

مترجمان و مؤلفان سفرنامه‌های چین به فارسی و ترکی در سده ۱۳ و ۱۴

۱- میرزا صادق راقم همراه با الیس احوال چین الیس را در روزگار محمد شاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۶۴ = ۱۸۳۴-۱۸۴۷) به دستور بهمن میرزا فرمان‌فرمای آذربایجان به فارسی برگردانده و آن درباره زندگی مردم چین است و جغرافیای آن کشور و در چهارشنبه ۲۳ شعبان ۱۲۶۱ (۱۸۴۵) پایان رسیده است. در فهرست منزوی (۳۹۹۱) شش نسخه از آن نشان داده شده است.

۲- محمد زمان خان فرنگی خان تاریخ پادری اکسوس Reu Exoos صاحب هند را به فارسی درآورده و آن در ۱۸۶۴ (۱۲۸۱) به چاپ رسیده است (استوری ۱: ۴۳۲ - مشار ۱۰۷۰).

۳- علی پسر رضای نامه نگار چندین کتاب را به فارسی برگردانده است:

- سفرنامه چین طامسن مورخ ۱۲۸۷-۱۲۸۹ (۱۸۷۰-۱۸۷۲).

- سفرنامه چین دکتر موریس ۶ ژوئیه ۱۸۷۲ (۱۲۸۹) بنام ناصرالدین شاه

در چند فصل.

- سفرنامه چین شوتسه مورخ ۱۲۹۰ (۱۸۷۳) بنام همان شاه. در این سه

آگاهیها جغرافیایی و مردم شناسی آمده است (انوار ۴: ۲۹۳ و ۲۹۴ و ۲۶۹ ش ۵ و ۱۸۴۱/۳ و ۱۸۲۰).

۴- میرزا فروغی ذکاءالملک ادیب محمدحسین پسر مهدی اربابفروغی اصفهانی

(۱۲۵۵-۱۳۲۵) سفرنامه یا جغرافیای چین دارد، نسخه‌ای از آن در کتابخانه شادروان

استاد مجتبی مینوی هست نوشته ۱۳۰۱ (۱۸۸۳) (نشریه ۶: ۶۵۰ - منزوی ۴۰۱۸

مشار مؤلفین ۲: ۸۳۴ - بامداد ۳: ۳۸۴)

۵- محمد بن محمد بن رفیع شیرازی ملك الكتاب در تاریخ چین و ژاپن مرآة الزمان

دارد که در بمبئی در ۱۸۹۳ (۱۳۱۱) چاپ شده است (استوری ۱: ۴۳۲).

۶- یوسف والتن را سفرنامه چین و ژاپن و کره است در شانزده فصل و یک

خاتمه همراه با یک نقشه مورخ ۱۸۹۹ (۱۳۱۷) (منزوی ۲۰۱۹ - انوار ۱: ۲۴۴ ش

۲۵۲).

۷- لسان السلطان اسماعیل پسر صحاف باشی به نام محمدعلی میرزای قاجار

ولی عهد متن انگلیسی تاریخ چین را که تا سال ۱۹۰۱ (۱۳۱۹) است در ذق ۱۳۲۲

(۱۹۰۴) به فارسی ترجمه کرده است. در آن ۱۵ فصل است و از جنگ چین و اروپا

در ۱۹۰۰ (۱۳۱۸) گفتگو شده است (انوار ۴: ۳۳۴ ش ۱۹۲۶ نوشته ۱۳۲۳ - فهرست

تاریخ آتابای ص ۱۲۰، این دو نسخه دو نگارش است از یک کتاب) همو تاریخ جنگ

چین و قشون ملل اروپا در ۱۹۰۰ (۱۳۱۸) از سویچ لاج هنری لاندوریه را به فارسی

درآورد که جلد یکم آن مورخ ج ۱/۱۳۲۱ (۱۹۰۳) (انوار ۱: ۲۳۳ ش ۲۲۶).

نیز او تاریخ چین یا سفرنامه یا سیاحت‌نامه تبت همان سویج لاج‌هنری لاندوریه را که از پترزبورگ بسوی هندوچین رفته تا به تبت رسیده است و در آن دفتر گزارش کرده است از انگلیسی در پنجاه فصل در روزگار ناصرالدین شاه به فارسی درآورد، نسخه‌ای از آن را ملك الشعراء بهار داشته (نشریه ۶۵۹:۵) که به مجلس رفته است (۱۰:۴۶۶:۳۰۱۹:۴۲۹).

۸- ندیم السلطان میرزا محمد خلیل پسر محمد هاشم شیرازی تاریخ چین و ماچین را از اردو به فارسی برگردانده و محمد هادی دامغانی آن‌ها را در کربلا نزدش دیده و چون آشفته‌گی داشته است آن را دوباره در تهران از نو به نگارش درآورد. سرگذشت کنفوسیوس (کنک‌شو) در آن هست. جلد دوم تاریخ ۱۳۲۲ دارد. جلد یکم آن در ۱۳۲۴ (۱۹۰۶) چاپ سنگی شده است (مشار ۱۰۷۰) در فهرست انوار (۴: ۳۷۰ ش ۳۷۰) از جلد ۱ آن و همچنین در آن (۴: ۳۸۴ ش ۱۹۲۶) از جلد ۲ آن نوشته ۱۳۳۰ در سه دفتر یادداشت شده است.

۹- تاریخ و جغرافیای باستانی چین تا روزگار کنفوسیوس با یاد کردن از بزرگان و پادشاهان آن سامان نسخه مورخ ۱۳۲۲ (۱۹۰۴) (انوار ۴: ۱۵۸ ش ۱۶۸۶).
۱۰- فتح‌الله ثقفی تاریخ ژرژ دوباربییه را به فارسی درآورد که در ۱۳۲۸ (۱۹۱۰) به چاپ سربی رسیده است (مشار ۱۰۷۱).

۱۱- سلطان ابراهیم‌خان به دستور علی‌قلی‌خان سردار اسعد بختیاری سفرنامه مارکوپولو از روماسیا را ترجمه کرده است. در فهرست منزوی (۴۰۲۸) از نسخه مورخ ۱۳۳۳ (۱۹۱۴) یاد شده است.

از این دفترها برمی‌آید که در این روزگاران نیز در ایران به شناخت کشورچین بسیار ارزش می‌نهادند.

۱۲- در فهرست قرطای (ش ۱۰۱۴ نوشته ۱۱۳۶ و ش ۱۰۱۵ نوشته ۱۳۵۰) از تاریخ چین و ماچین ترجمه از فرنگی به ترکی یاد شده است.

چگونگی نسخه‌های فارسی و عربی چینی

بیرونی در فصل ۱۵ ماللهند (ص ۸۳) یاد می‌کند از شماره‌گذاری برگها با رقمی مانند حرفهای چینی که جز با بسیار بکاربردن و خوی‌گرفتن با آنها شناخته نخواهد شد. خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در دیباجة‌های تاریخ ختای از جامع‌التواریخ (چاپ عکسی کارل یان) و تنکسوق‌نامه (چاپ عکسی دانشگاه) از چگونگی خط چینی و روش نوشتن واژه‌های چینی به خط فارسی بررسی کرده است همچنانکه درباره سیاست خطای و قوانین چین در همان تنکسوق‌نامه و در نوشته‌های دیگر خود (دیباجة برسوانح رشیدی ص ۵) گفتگو داشته است.

به گواهی کتابهای خطی و چاپی و سنگ نوشته‌های فارسی و عربی و ترکی نوشته در چین که دیده‌ایم روش خط کهن چین در نوشتن آن اثر کرده و آن را به نقاشی خط چینی نزدیک ساخته است. نشانه‌های خط فارسی را در چین می‌توان چنین یاد نمود:

- ۱- به نسخ یا نستعلیق خاصی که از روش چینی متأثر است.
  - ۲- «بسمله»ها در بیشتر کتابها خواه فارسی یا عربی زیرنویس فارسی «بنام خداوند بخشاینده مهربان» دارد.
  - ۳- زیرنویسهای واژه‌ها و عبارتها گاهی عربی و بیشتر به فارسی و گاهی هم چینی به خط فارسی و گاهی هم به خط چینی است. ترجمه‌های چینی در کتابها در شهرها یکسان نیست و لهجه‌های گوناگون آنها را می‌رساند. این زیرنویسها برای فرهنگ فارسی به فارسی و برای فرهنگ فارسی به چینی بسیار سودمند می‌باشد.
  - ۴- کاغذ بسیاری از نسخه‌های خطی و چاپی بسیار نازک و ناگزیر در یک روی آن نوشته شده تا سیاهی مرکب بیرون نزنند و صفحات راست و چپ دو لایه است.
  - ۵- از همین آمیزش دو زبان فارسی و عربی در نوشته‌های نسخه‌های خطی و همچنین در اذکار نماز که نیت در آنها به فارسی است و آوردن کلمه شهادت به فارسی چنانکه «محمد یوسف مالیان (اسب خوب) امام المسجد الکبیر بسیان فی الصین» در ۱۹۸۰/۶/۱۱ (برابر با روز چهارشنبه ۲۱ خرداد ۱۳۵۹ = ۲۷ رجب ۱۴۰۰) برای من به خط خود نوشته است بدینگونه: «خدی یکه است و محمد رسول الله برحق است» و گواهیهای تاریخی دیگر و اسناد و کتیبه‌ها که دیده‌ایم خود می‌رساند که آیین اسلام از راه ایران به چین رفته است. در آنجا به ما گفته که در ده سال واژگونی فرهنگی کتابهای اسلامی را از میان بردند و مسجد را ویران ساختند ولی اکنون مسلمانی در آنجا اسلام از نو زنده می‌شود و نمازگزاران فراوان می‌گردند و جای در مسجدها برای آنها تنگ است. در خود پکین در کوچه انارستان اشکانی نزدیک انجمن اسلامی دیده‌ایم که مسجد ویران کرده‌ای را داشتند از نو می‌ساختند.
- از نسخه‌های چینی فارسی و عربی و ترکی در منابع زیر بررسی شده است:
- ۱- در RMM سال ۱۹۰۸ (۴: ۵۱۶-۵۲۱) گفتاری است از Bouvat با عنوان *Une Bibliothèque de mosquée Chinoise*
  - ۲- در نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران دفتر نهم (ص ۲۸۰ و ۲۸۲ و ۲۸۹) یاد شده است از حقایق و شرح لویح و مجموعه مقاصد الکلام و گزیده مفتاح-الاسرار که به روش چینی است.
  - ۳- گفتار محمدجواد شریعت در راهنمای کتاب (۳۰: ۵۰۱) درباره نسخه‌های مسجد دون شی پکن: مرصادالعباد ود ستور زبان فارسی شندونی و کامل‌التعبیر حبیب‌تفلیسی.
  - ۴- گفتار غلام رضا ستوده در همانجا (۲۱: ۶۶۵) درباره نسخه‌های همان مسجد دون شی Don Shi: همان کامل‌التعبیر تفلیسی و تحفة المجالس والارشاد قلانسی و تفسیر ختم القرآن و گلستان خاصیه الارواح و عقاید الاسلام و نوادر حکایات زهری غمراوی و جواهر اللغات و لغات القرآن وضوء المصباح و فوائد ضیائیة والمصباح و شرح آن و مراح الارواح و اساس العلوم و مجموع خانی در فقه به فارسی و ترغیب‌الصلوة وهستی و نیستی و ایساغوجنی و شرح آن و تنبیه الغافلین و مقصد اقصی و لویح و رباعیات و مقاصد و گلستان و خطب‌الرسول و اربعون الفقهاء و مرصاد الطالب و شرح‌العقاید و

عقاید الاسلام و تفسیر القاضی و الناسخ و المنسوخ و تفسیر النبأ الی المعوذتین و تفسیر
سورة الکہف و شرح الوقایة و مشکوة المصابیح و تلخیص المفتاح و کنز الدقایق و قصة
یوسف و مرصاد العباد.

۵- گفتار محمد جواد شریعت در

The Libarry of the Tung Hsi mosque at Peking. Asian Affairs.
Vol. XI (Old Series Vol. 67) Part I Feb. 1980.

در باره نسخه های همان مسجد: منهاج الطلب، مقصد اقصی، ترجمه مستصفی، قصص
قرآن، فوز النجاة، مرآة السالکین، فردوس الواعظین، قصة یوسف، فقه مسمودی، مختصر
الوقایة، کتاب ارشاد، جنگ نامه، مرصاد العباد، گلستان، تذکرة الاولیاء عطار، تفسیر
النبأ از ابونصر احمد بن حسن بن احمد دونیسی، کامل التعبیر تغلیسی، کتاب مقاصد،
نقد النصوص، لویح و فویح، جواهر اللغة، تفاسیر فارسی قرآن، لغات قرآن به فارسی
و چینی به خط فارسی.

۶- گفتار غلامرضا ستوده در آینده (۶: ۳۳۴) درباره کتیبه فارسی مسجد شهر

هانچو.

۷- گفتار محمدیواد شریعت در آینده (۶: ۵۸۱) درباره منهاج الطلب در مسجد

دون شی با عکس دو صفحه ای از آن.

۸- گفتار ایرج افشار در مجله آینده ۷: ۹۰-۹۵ درباره ارشاد قلانسی و اربعون

نوجابادی.

خواهش همیشه

مشترک گرامی، با این پست شماره ۷ و ۸ سال نو (دوره نهم) را
دریافت می فرمائید. اما بسیاری هستند که هنوز وجه اشتراك را مرحمت
نکرده اند. لذا خواهشمندست وجه اشتراك سال ۱۳۶۲ را بوسیله چك یا
حواله بانکی ارسال دارید. رسم مشترک شدن ایجاب می کند که پیشاپیش
وجه آن فرستاده شود. و ما را به زحمت سؤال و تذکار و ادار نفرمایند.
وجه اشتراك را اگر توسط بانک ملی شعبه ۲۳۰ (باغ فردوس
تجریش) حساب شماره ۱۷۹۵ التفتات می کنید فتوکپی یا اصل قبض
دریافتی از بانک را به دفتر مجله بفرستید تا مطلع شویم ورثه از سوی
بانک اطلاعی به ما داده نمی شود.

البته برای آن عده از مشترکین سال گذشته که وجه اشتراك را
نپرداخته اند مجله ارسال نشده است. طبعاً ما تصور کرده ایم که مجله را
با اینکه خود مشترک شده بوده اند نپسندیده اند و دیگر نخواسته اند که
دریافت کنند.